

Šlosar, Dušan

[Newerkla, Stefan Michael. Sprachkontakte Deutsch - Tschechisch - Slowakisch: Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2005, vol. 54, iss. A53, pp. 244-246

ISBN 80-210-3705-9

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101746>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

dární literatury knihu uzavírá. Zaujme i obrazový materiál, ukázky rukopisů, portréty osobností atd. Spoluautorům udělalo radost nalezení dosud neznámého rukopisného česko-německého slovníku z pera Josefa Valentina Zlobického, ale i jeho jediného portrétu, který byl objeven v rodinných památkách až v Anglii.

Již výše jsme naznačili, že původní podnět k vytvoření publikace dalo výročí založení bohemistiky na vídeňské univerzitě. Tomuto podnětu a následné třileté práci, podpořené nadací Aktion rozvíjející spolupráci Rakouska a České republiky a dalšími, především rakouskými institucemi, odpovídá jedna dosti nezvyklá prezentace poznatků, totiž paralelní vydání všech studií v češtině i němčině, a také to, že edice – samozřejmě odpovídající původnímu jazyku textů, obsahují vždy jak české, tak německé anotace, které umožňují další práci zájemcům z obou kultur. Pro charakter knihy i její zapojení do odborného filologického kontextu je tento postup mimořádně důležitý. Publikace sama tak nejen svým obsahem, ale i formou naznačuje, že kultura se nemůže omezovat jen na jedinou zemi nebo jazyk a že i inspirace bytostně národnostního hnutí může mít jedny z kořenů tam, kde bychom je nečekali: mimo české země a v období, kdy formálně dominoval jiný jazyk a jiná kultura.

Marie Krčmová

Stefan Michael Newerkla: Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen. Schriften über Sprachen und Texte 7. Peter Lang, Frankfurt am Main 2004, 780 str. (ISBN 3–631–51753–X)

Pavel Trost napsal roku 1977 ve svém článku Zum deutschen Anteil am tschechischen Wortschatz otištěném ve sborníku Beiträge zum deutsch-slawischen Sprachkontakt (Berlin, Akademie-Verlag 1977) tato zčásti skeptická slova: „Rozhodující monografie o závažném podílu němčiny na české slovní zásobě nebyla, jak známo, ještě napsána; možná, že nenapsaná zůstane. V této oblasti vyvstává před výzkumem řada úkolů jak co do německého původu slov, tak i co do jejich začlenění do češtiny. Německý původ by měl být určen foneticky, morfologicky a lexikálně; lexikální určenost by se měla vztahovat na způsob a motivaci začlenění do české slovní zásoby.“ (Překlad Jaromíra Povejšila in: Pavel Trost. Studie o jazyce a literatuře, Torst Praha 1995.) První věta přestala platit roku 2004, poté co vyšla recenzovaná kniha. Třetí věta se pak stala součástí Newerklova závazného programu pro její zpracování. Znásobením úkolu pak představuje důsledně zpracování problematiky i pro slovenštinu, která skýtá namnoze zcela specifický materiál.

Všeobecná část uvádí na základě neobyčejně širokého teoretického zázemí (na 2 a půl tisíce bibliografických položek) komplex problémů, jejichž vyřešení je předpokladem úspěšného zpracování: přejímka a cizí slovo; dynamická receptivita jako model vysvětlující proces přejímání; strukturalismus a kontaktní lingvistika; podněty versus podmínky pro jazykové změny; komplexní úlohy při zkoumání přejímek; možnosti pro výklad procesu integrace přejímek; recepce a integrace přejímek; postintegrace vývoj přejímek, střední Evropa jako jazykový areál – a řadu dalších.

Důležitým novem práce je rekapitulace vývojových fází a změn v jazyce výchozím a cílovém, která umožňuje přesnější závěry o době přejetí a hlavně ukazuje, že němčina hrála úlohu zprostředkovatele u slov třetího původu mnohem častěji, než česká (a slovenská) etymologie obecně soudí. (K době nejstarších přejímek z oboru náboženského dodejme, že např. české znění jména *Řezno* ukazuje na přejetí starší než deklarovaná polovina 8. století (str. 67): ve znění (*Castra*) *Regina* dalo krátké *i* měkký *jer* a ten způsobil druhou palatalizaci předchozího *g* – *Rězno*; ta se však patrně dovršila už o století dřív.) Tyto diachronní přehledy jsou doplněny tabulkami hláskových substitucí za středohornoněmecké vokály a konsonanty s ilustračními příklady.

Autor předpokládá německé zprostředkování i u množství přejatých internacionalismů původu řecko-latinského, mj. se sufíxy *-ura*, *-ada*, *-erie* apod. Významným novem dalších oddílů první části knihy je konstatování některých shod hláskoslovných (např. relevantní kvantita, přízvuk na první slabice) a slovtvorných (významná role prefixace) ve středoevropském areálu, jež tvoří němčina,

maďarština, čeština a slovenština a okrajově sem patří i polština a slovinština. Zprostředkující roli při přejímání z němčiny mohla hrát i čeština v nejstarší době při přejímkách německo-polských a německo-slovenských (zde však autor připouští na rozdíl od dosud předládajících názorů pouze písemně přejetí českým zprostředkováním, tzn. jen u slov písemně doložených ve slovenských textech, tudíž jen u zlomku přejímeček; u ostatních předpokládá přímé řečové přejetí z němčiny). Sledovaná doba se neomezuje na epochu samostatné existence češtiny a slovenštiny; pozorování zahrnuje už i pozdní praslovanštinu před r. 600; končí pak asi devadesátými lety 19. století, kdy ustává bilingvismus české inteligence. (Dodejme, že zcela specifickým způsobem se poté německý lexikální vliv projevuje v brněnském sociálním slangu tzv. plotny v přejímkách nespisovných slov, např.: *augle, betla, čoch, eklovat se, glocna, kaltna, lochna, rádl, rychna, šmé, šolna* ... V současnosti zde tato tendence přežívá ve svěbytném slangu mládeže, tzv. hantecu, ale transformuje se na vnějšíkové napodobování německých slov (*Prágl* „Praha“, *špica* „prvotřídní“, *štyngec* „zápach“, *Valdec* „čtvrť Lesná“) nebo hláskových spojení (*klobrc* „klobouk“, *krochna* „revolver“, *prýgl* „přehrada“). Slangové *sajtna* „strana, i politická“ nenavazuje na původní přejetí z hornoněmeckých dialektů, ale je to nově a samostatně vytvořená slovní hříčka. Němčina je tu tedy v jiné funkci, není zdrojem přejímeček, je spíše zdrojem jisté jazykové komiky nově vytvořených slov.)

Vlastní těžiště práce představuje přes 3500 hesel vyložených na více než 500 stranách a přinášejících na 15 000 dokladů slov. Jsou seřazena chronologicky takto: 18 přejímeček z germánštiny a západní germánštiny (před r. 600), 7 z góštiny (po 2. stol.), 16 z rané horní němčiny (600 – 800), 72 ze staré horní němčiny (800 – 1100), 3 ze staré dolní němčiny, 512 ze střední horní němčiny (1100 – 1350), 264 ze starší rané nové horní němčiny (před 1500), 176 z hornoněmeckých dialektů (po 1350), 53 ze středoněmeckých dialektů (po 1350), 18 ze střední dolní němčiny (před 1650), 235 z mladší rané horní němčiny (1500 – 1650), 120 z nové horní němčiny převzatých z rakouské, popř. bavorské němčiny, konečně pak 956 přejímeček obecně německého původu. (Za každým z těchto oddílů následuje se značnou akribií sestavený seznam dalších, sporných, avšak možných přejímeček z příslušné epochy. Dalšími osmdesát stran slovníku je pak věnováno pojednání o domnělých přejímkách z němčiny.) Již tyto počty samy mají výpovědní hodnotu: reflektují intenzitu přejímání, která se po r. 1100 o řád zvyšuje a pak už s malými výchyly pokračuje až do nové doby.

Každé heslo je uvedeno českým a slovenským zněním s jejich stylistickými charakteristikami, s jejich významy v češtině i ve slovenštině. V druhé části hesla je etymologie, která se neomezuje na konstatování německého původu, ale sleduje slovo dále, jestliže němčina byla zprostředkovatelem jeho přejetí. V třetí části hesla jsou uvedeny příbuzné výrazy z jiných slovenských jazyků (a dialektů) bez ohledu na to, zda jsou tam přejímkami z němčiny, či odjinud. Čtvrtá část uvádí etymologicky příbuzné výrazy z jiných jazyků, zejména také z maďarštiny. V páté části jsou uvedeny první doklady z češtiny a slovenštiny, jejich citace v souvislosti, ev. počet staročeských a staroslovenských dokladů, jejich latinské a německé ekvivalenty, popř. v odůvodněných případech (kde je možnost zprostředkování) také ekvivalent maďarský. Poslední část hesla přináší informace o literatuře: jednak se citují etymologie – nejdřív správné, poté i vadné, jednak všechny slovníky, v nichž je dané slovo zachyceno (s dalšími odkazy na rozsáhlý seznam literatury). Orientaci v takto chronologicky strukturovaném slovníku umožňují podrobné rejstříky pro češtinu i slovenštinu.

Přejímkou před sedmým stoletím se staly součástí ještě praslovenské slovní zásoby a k jejich ověření bylo potřeba studovat rozsáhlý etymologický materiál. Např. Machek se ve valně většině případů s Newerklovým stanoviskem shoduje; odlišně posuzuje jen původ slov *petlice* a *řetěz*, slova *chlév* a *chlum* pak považuje za dědictví praevropské. I u řady slov zařazených Newerklou jako přejetí sporná Machek jejich původ z germánštiny či západní germánštiny připouští.

Patrně nejvíce nového přináší kapitola o přejitích v rozmezí let 800 – 1100. Německé zprostředkování je tu velmi pravděpodobné u řady přejímeček náboženského povahy, které jsme dosud považovali za přejetí přímá, jako např. *cirkev, křest, křstítí, mše, oltář, pop...* Střednice druhé palatalizace u slova *srčky* (obdobně jako u vlastního jména *Rězno*) ukazují ovšem na přejetí ranější, už okolo r. 600. (Ostatně u slova *oltář* je přímé přejetí z latiny stejně hláskoslovně bezproblémové.) Nicméně u řady slov téhož okruhu (*anjel, apoštol, diábel, evanjelium, kolěda, kostel, páter, pogan, sobota...*) je přímé přejetí z latiny nepochybné. Obdobná hlásková adaptace je běžná u řady přímých přejímeček z němčiny patřících do civilizační vrstvy slovní zásoby (*brnie, diek, drbiii, grabie, peněz, riša, trpba, vága...*).

Po tomto období víceméně exkluzivního kulturního vlivu němčiny nastává od 1100 dlouhé období masového přejímání slov a částečného bilingvismu Čechů ve městech a počet přejímek se výrazně zvětšuje. (Teprve počínaje touto dobou a zejména dobou hromadné kolonizace ve 13. století lze pak uvažovat o ovlivňování jiných jazykových plánů, konkrétně hláskosloví.) V době glos však podle našeho soudu lze předpokládat už širší přímý kontakt češtiny s latinou, a proto se předpokládá německého zprostředkování některých slov, jako *kalich* (*calix*, něm. *Kelch*), *páv* (lat. *pavo*, něm. *pfawo*), pod. *puntik*, *urbář...*, jeví jako nadbytečná oklika. Také při rané produktivitě českého sufixu dějových jmen *-ka* je německá předloha substantiva *válka* eventualita podružná, ne-li scestná. Tato poznámka se však týká jen menšího počtu slov.

Newerklovo chronologicky rozfázované přejímání dovoluje posoudit míru hláskového ovlivnění češtiny. Nadto jeho důsledným uváděním prvního českého dokladu je toto pozorování zpřesněno. Zatímco v rané fázi do počátku 12. století je v přejímkách původní *f* nahrazováno (*post*, *škop*, *berla*, *biskup*, *drbiti*, *grabie*, *peněžd*), později se zachovává (*fach*, *fald*, *faleš...*), i když ne pravidlem (*barva*, *bažant*, *biřmovat...*). Od dob Klaretovských substituce *f* ustávají. *G* přejeté v nejranější době podleho později běžnému vývoji (*hlazec*, *vrah*, *hobezný*, *vinohrad*, *hrabie*, *váha*, *lůh...*). V přejímkách pozdějších potom dochází k substituci *g* konsonantem *k*: *kafr*; *kropieř*, *kruchta*, *krunšpát*, *kšaft...* až do epochy 1100 – 1350, kdy se vedle substitucí (*kamzik*, *kejklíř*, *koukat*, *kvalt...*) objevují i první přejímky se zachovaným *g*- (*gryf*, *grunt*, *gips...*). Po 1500 jsou pak přejímky se substitucí *g* – *k* vzácné (*katr*, *kyr...*). Od 14. století čeština zachovává *h* výchozího jazyka (*hák*, *haléř*, *halžě*, *hamižný...*). Předtím docházelo k substitucím (či k elizím), např.: *Hinrich* – *Jindřich*, *gihilze* – *jilec*, *spíhvari* – *špýchar*, *blaha* – *plachta*, *horologium* (*ōrlei*) – *orloj...*

Nejen tyto (ilustrativně vybrané) skutečnosti, ale i řadu dalších údajů různého druhu, např. dominantní významové okruhy přejímek v různých dobách, je možno vyčíst nebo dedukovat z rozsáhlé a unikátní Newerklovy studie.

Maximalistický projekt Newerklovův byl splněn beze zbytku, a to (podle předmluvy) v neuvěřitelně krátké době tří let – podle autorových slov za 10 000 pracovních hodin. (Podle objemu knihy a množství obsažených údajů by se dalo ovšem soudit, že tato publikace vznikla jako kolektivní dílo celého vědeckého týmu za dobu mnohem delší.) Toto úctyhodné množství práce nebylo tak pohotově zvládnuto snad na úkor kvality: v knize nenajdeme slabá místa ani tiskové chyby. Je to dílo dokonale zpracované a pro vědeckou obec, nejen českou a slovenskou, nesmírně žádoucí a významné.

Dušan Šlosar

Jančáková Jana – Jančák Pavel: Mluva českých reemigrantů z Ukrajiny. Acta Universitatis Carolinae – Philologica, Monographia CXLl. Nakladatelství Karolinum, Praha 2004, 173 s. + 10 mapových s. (ISBN 80-246-0509-0)

Monografie manželské dvojice dialektologů Jany a Pavla Jančákových přináší výsledky několikaletého soustavného výzkumu jazyka ukrajinských Čechů, kteří se v roce 1991 po černobylské katastrofě vrátili do země svých předků, z níž jejich pradědové odešli v 19. století. Práce poskytuje nejen informace o mluvčím jednoho ze zahraničních ostrovů češtiny, ale i zajímavé údaje o jazykových projevech provázejících proces repatriace.

Zájem o češtinu zahraničních krajanů není v bohemistice ničím novým a zdá se, že v posledních letech ještě vzrostl. Jedním z důvodů je jistě snaha zachytit mizející materií, která většinou dokumentuje archaičtější stav jazyka, než jaký je doložen nářečními výzkumy na domácí půdě. Dalším akcentovaným aspektem je možnost konfrontace češtiny vyvlečené i se cizojazyčnou izolací (navíc mnohdy bez většího působení prestižní kodifikované formy) a v domovském prostředí. Výsledky výzkumů pomáhají odhalovat složité mechanismy jazykových proměn a vlivů, které na ně působí.

Zahraníční ostrovy češtiny vznikaly především v polovině 19. století v důsledku ekonomicky motivovaného vystěhovalectví (nejvýznamnější jsou enklávy v okolí chorvatského Daruvaru